Vladimir Ilić[1]

UDK: 271.222(498)(497.11-11)
327::911.3(497.11:498)
Originalni naučni rad
Primljen: 03.04.2025.
Prihvaćen: 01.06.2025.
DOI: https://doi.org/10.18485/rit.2025.23.44.2

DRUŠTVENA OSNOVA SPORA SRBIJE I RUMUNIJE OKO EPARHIJE PRIOBALNA DAKIJA[2]

Sažetak: *Geopolitičke promene utiču na ponašanje Rumunske pravoslavne crkve (RPC). U većinski pravoslavnoj Moldaviji postoji podela na Besarabijsku mitropoliju RPC, obnovljenu 1992 (a prethodno ukinutu 1944) i većinsku Moldavsko-kišinjevsku mitropoliji Moskovske patrijaršije. U Ukrajini, u kojoj živi 150000 Rumuna i 330000 Moldavaca, Pravoslavna Crkva Ukrajine prihvatila je 2019. da se za etničke Rumune stvori poseban vikarijat u severnoj Bukovini, sa Božijom službom na rumunskom jeziku. Sveti Sinod RPC odlučio je 2024. da ohrabri stvaranje posebne crkve za etničke Rumune u Ukrajini.*

U Srbiji je do tada postojeći Vikarijat RPC u Banatu 2001. pretvoren u posebnu eparhiju RPC pod imenom Dacia Felix. Ova eparhija registrovana je u Ministarstvu pravde 2009, ali je podzakinskim Pravilnikom o sadržini i načinu vođenja Registra crkava i verskih zajednica koji je donelo Ministarstvo vera njeno delovanje ograničeno na Vojvodinu. Time je aktom državnih vlasti primenjen zahtev Srpske pravoslavne crkve (SPC).

Od 2009. RPC osniva parohije i podiže hramove južno od Dunava. Njeni sveštenici damping cenama usluga utiču na rumunizaciju tamošnjeg vlaškog stanovništva. Prodor RPC u istočnu Srbiju povezan je sa pitanjem upotrebe manjinskog vlaškog/ rumunskog jezika, pri bogosluženju i uopšte. Kako zapaža Miroslav Ružica, „spoljni pritisci i uticaji ostali su veoma snažni, pa skoro u potpunosti dominiraju vlaškom agendom". Orijentacija Srbije na tesnu saradnju sa vladom u Budimpešti značajno utiče na mogućnost Rumunije i RPC da utiču na stanovništvo u Srbiji južno od Dunava.

Ključne reči: *Rumunska Pravoslavna Crkva, Istočna Srbija.*

THE SOCIAL BASIS OF THE DISPUTE BETWEEN SERBIA AND ROMANIA REGARDING THE EPARCH OF COASTAL DACIA

Abstract: *Geopolitical changes affect the behavior of the Romanian Orthodox Church (ROC). In majority-Orthodox Moldova, there is a division between the Bessarabian*

1 Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. vilic@f.bg.ac.rs. ORCID ID: 0000-0003-3514-6838.

2 Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-137/2025-03/ 200163).
Saopštenje podneto na međunarodnom naučnom skupu "Religion in the International Conflicts of the Modern World", održanom 6–7. septembra 2024, na Srebrnom jezeru, u organizaciji Instituta društvenih nauka iz Beograda (Foruma za religijska pitanja i Centra za sociološka i antropološka istraživanja) i Centra za empirijska istraživanja religije iz Novog Sada.

Metropolitanate of the RPC, restored in 1992 (previously abolished in 1944), and the majority Moldavian-Chisinau Metropolitanate of the Moscow Patriarchate. In Ukraine, where 150,000 Romanians and 330,000 Moldovans live, the Orthodox Church of Ukraine accepted in 2019 the creation of a special vicariate for ethnic Romanians in northern Bukovina, with divine service in the Romanian language. The Holy Synod of the RPC decided in 2024 to encourage the creation of a separate church for ethnic Romanians in Ukraine.

In Serbia, the existing RPC Vicariate in Banat was transformed into a separate diocese in 2001. RPC under the name Dacia Felix. This diocese was registered in the Ministry of Justice in 2009, but the Rulebook on the Content and Method of Keeping the Register of Churches and Religious Communities, adopted by the Ministry of Religion, limited its activity to Vojvodina. Thus, the request of the Serbian Orthodox Church (SOC) was implemented by the act of the state authorities.

Since 2009, the RPC has been establishing parishes and building temples south of the Danube. Its priests influence the Romanianization of the Vlach population there by dumping the prices of services. The penetration of the RPC into eastern Serbia is connected with the issue of the use of the minority Vlach/Romanian language, in worship and in general. As Miroslav Ružica observes, "external pressures and influences have remained very strong, so they almost completely dominate the Vlach agenda."

Serbia's orientation towards close cooperation with the government in Budapest significantly reduced the possibility of Romania and the PRC influencing the population south of the Danube.

Key words: *Romanian Orthodox Church, Eastern Serbia*

U javnom životu mnogo se govori o navodnom klerikalizmu u Srbiji. Naše mišljenje je oprečno: smatramo da je osobina većinski pravoslavnih društava cezaropapizam, odnosno dominacija državne vlasti nad pravoslavnom crkvom. Od knez Miloševog otpuštanja mitropolita Petra i kralj Milanovog smenjivanja episkopa koji su se protivili njegovoj ženidi, preko pendrečenja sveštenstva koje se protivili Konkordatu u vreme vlasti kneza Pavla, do današnjeg mobilisanja vladika Srpske pravoslavne crkve za zaštitu postojeće vlasti. (Ilić, V, 2009).

Za Rumunsku pravoslavnu crkvu važi sasvim isto. Od svog nastanka ona se nalazi pod kontrolom državnih vlasti. Njen patrijarh je pred Drugi svetski rat služio kao predsednik vlade. U vreme autoritarne Dežove (G.G. Dey) i Čaušeskuove (Ceausescu) vlasti ona je bila poslušno oruđe ateističkog režima.

Možda najbolji primer za trajni i ujedno aktuelni cezaropapizam u Srbiji predstavlja Islamska verska zajednica. Ona je pod ovim imenom prepoznata u važećem Zakonu o crkvama i verskim zajednicama. Zakon joj priznaje status tradicionalne verske zajednice i kao takva ona ima prava na određene državne beneficije, poput oslobađanja od poreza, neposredne novčane pomoći, prava na nastavu veronauke u državnim školama, verske službe u vojsci i zaštitu od oporočavanja u medijima. Ona, međutim, kao jedinstvena i u Zakonu priznata Islamska verska zajednica, ne postoji. Umesto nje, postoje Islamska zajednica Srbije i Islamska zajednica u Srbiji. Država kontroliše raspodelu javnih resursa ovim verskim zajednicama (i organizacijama) i na taj način ih kontroliše.

Geografski kontekst

Rumunska pravoslavna crkva (RPC) je kao samostalna verska organizacija postepeno nastajala u vreme rumunskog sticanja državne autonomije 1859) i nezavisnosti (1878). Ona je krajem XIX veka dobila autokefalnost od Vaseljenske Patrijaršije, a posle ujedinjenja Rumunije posle Prvog svetskog rata bila je uzdignuta na dostojanstvo Patrijaršije. Eparhija RPC u Srbiji ima sedište u Deti, u Rumuniji, a administrativno sedište u Vršcu[3].

U poslednjim decenijama izražen samosvesniji i zahtevniji stav RPC nije karakterističan samo za njeno ponašanje u Srbiji. U krajevima koji su nekada pripadali Rumuniji (sadašnja Republika Moldavija i južni deo Bukovine u Ukrajini) samosvest RPC takođe je vidljiva. S obzirom na bitno cezaropapistički odnos istočnoevropskih pravoslavnih crkava i njihovih matičnih nacionalnih država, ovo dovodi do spoljnopolitičkih komplikacija.

U Moldaviji je znatno preko 90 posto stanovništva pravoslavne veroispovesti. Ovi ljudi su svojom većinom decenijama (bili) okupljeni u okviru Mitropolije Kišinjevske i cele Moldavije, koja je organizaciono potčinjena Ruskoj pravoslavnoj crkvi. Posle proglašenja Moldavije državom nezavisnom od Sovjetskog Saveza (1991) u izvorima nedovoljno preciziran broj vernika u ovoj zemlji (obično se pominje 10-20 odsto) prišao je Mitropoliji Besarabije, koja deluje u okviru RPC. Ova Mitropolija ima više desetina parohija organizovanih u okviru četiri eparhije: Arhiepiskopije Kišinjevske i eparhija Diocese Baltika, Južne Besarabije i Dubašarija i Transnjistrije. Ruska pravoslavna crkva vidi Mitropoliju Kišinjevsku kao nekanonsku; RPC je vidi kao crkvu u okviru svoje organizacije i kao most između RPC i Ruske pravoslavne crkve; moldavske državne vlasti su 2006. priznale ovu Mitropoliju kao kanonsku.

Važno je podsetiti da se deo Moldavije u kojem brojčano prevladava stanovništvo ruskog maternjeg jezika od 1991. nalazi pod okupacijom ruske vojske. Pitanja crkvene organizacije ovde su tesno povezana sa državno-političkim i vojnopolitičkim problemima. Treba imati u vidu dve činjenice. Prvo, Rumuni su za evropske prilike srazmerno velika, treća po brojnosti (posle Rusa i Ukrajinaca) većinski pravoslavna nacija. Osim toga, RPC je posle svog proglašenja autokefalnosti (1865) prošla kroz dvodecenijsko razdoblje nepriznavanja od strane Vaseljenske (Carigradske) Patrijaršije. RPC borba za autokefalnost pomesnih (u samoj stvari: državnih, ili etničkih) pravoslavnih crkava nije strana. Borba za priznavanje autokefalnosti podrazumeva svojevrsnu preraspodelu resursa između crkava koje proglašavaju autokefalnost, a ne manje i među crkvama koje odnosnu autokefalnost (ne) priznaju.

3 Pogledati: Spisak crkava i verskih zajednica u Ministarstvu pravde.

Položaj RPC u Ukrajini je, s obzirom da se u toj zemlji vodi rat, još složeniji od onoga u Moldaviji. U Ukrajini živi oko 150000 Rusa i 330000 Moldavaca, koji dele maternji jezik sa Rumunima, i koji su u velikoj većini iste, pravoslavne, veroispovesti. Sukob ukrajinske države sa Ruskom Federacijom, proizveo je, s obzirom na cezaropapizam prisutan u obe pomenute države, nastojanje da se Pravoslavna crkva Ukrajine (PCU) oslobodi organizacione potčinjenosti Moskovskoj Patrijaršiji Ruske pravoslavne crkve. U svom naporu da dobije priznanje svoje proklamovane autokefalnosti, PCU je bila i ostala voljna da učini ustupke RPC. Poglavar PCU, mitropolit Epifanije, izjavio je 2019. kako "s Rumunima „naravno, moramo da pregovaramo. Mi ćemo razgovarati o svemu, mi smo spremni na to. Nema razloga da unutar autokefalne Ukrajinske crkve ne bude vikarijat đe će za Rumune Božija služba biti na rumunskome jeziku" (Jovanović, 2019). „Ne smatram to problemom i siguran sam da ćemo riješiti ovo pitanje, a Rumunska crkva će priznati našu autokefaliju", dodao je ukrajinski prvojerarh. Sa svoje strane, "Sveti Sinod u Bukureštu je zasijedao 21. februara (2019). U povodu priznanja PCU, tj. mogućnosti stupanja u liturgijsko i kanonsko jedinstvo s njom, a radi „usvajanja konkretne i ispravne odluke na narednoj šednici Sinoda", navedeno je da će Rumunskoj crkvi „prioritet biti stavljen na činjenicu da u Ukrajini postoji 127 rumunskih parohija, posebno u ševernoj Bukovini, koje se nalaze u okviru Ukrajinske pravoslavne crkve Moskovske patrijaršije; neophodno je održavati realne veze sa ovim rumunskim pravoslavnim hrišćanima u Ukrajini koji su zabrinuti za očuvanje etničkoga i jezičkoga identiteta". RPC se posbno obratila ukrajinskim državnim vlastima: „K tome cilju, potrebno je dobiti pisane garancije od ukrajinske crkvene i državne vlasti da će etnički i jezički identitet Rumuna biti poštovani i da će Rumunska crkva moći da organizuje rumunski pravoslavni vikarijat u Ukrajini koji će razvijati duhovne veze sa Rumunskom patrijaršijom, primati i koristiti liturgijske i crkvene knjige na maternjem, rumunskome jeziku" (Jovanović, 2019).

U vezi sa pripajanjem pravoslavne crkve u Moldaviji RPC i sa prizn(va) anjem autokefalnosti PCU posebno je važan delatni stav Vaseljenske (Carigradske) patrijaršije. Posetu Vaseljenskog Patrijarha RPC 2018. obeležilo je "upadljivo odsustvo ruskih i srpskih arhijereja" sa zajedničkog bogosluženja u Bukureštu (Jovanović, 2019). Početku ruske invazije na Ukrajinu (2022) usledilo je obnavljanje organizacione mreže RPC u toj zemlji. Naime, Sveti Sinod RPC doneo je 29. februara 2024, bez konsultacije sa ukrajinskim pravoslavnim crkvama, odluku da "ohrabri i podrži rumunske pravoslavne zajednice u Ukrajini" da se pridruže RPC. Rumunsku poziciju je pojačalo oklevanje RPC da prizna autokefalije PCU pod mitropolitom Epifanijem (Ethimiou, 2024).

Više uzgred napominjemo da je prema lično primljenim obaveštenjima od početka ovog veka navodno pojačan pritisak na Čangoe (*Csángós*) da pređu iz rimokatoličanstva u pravoslavlje. U pitanje je etnički mađarski živalj koji nastanjuje

zapadne delove Moldavije (koji su u Rumuniji i koje ne treba mešati sa područjem Republike Moldavije, nekada nazivanim Besarabija). U zavisnosti od izvora broj Čangoa varira između hiljadu i 70 hiljads ljudi. Ovu napomenu stavljamo stoga što ćemo kasnije obratiti pažnju na krajnje neusaglašene podatke o broju etnički vlaškog življa u Srbiji. Potpuna neusaglašenosti podataka vezanih za etničku i verski strukturu niukoliko nije specifičnost Srbije. To je istočnoevropska pojava.

Noviji istorijski kontekst

Napori RPC da pripoji pravoslavnu crkvu u Moldaviji i da stvori organizacionu jedinicu RPC za Rumune i Moldavije u Ukrajini predstavljaju nastavak i sastavni deo napora RPC da pod svoju crkvenu jurisdikciju stavi rumunsko i rumunskom vrlo srodno istojezično stanovništvo (etnički deklarisane Vlahe) u Srbiji.

Odnosi Srpske Pravoslavne Crkve (SPC) i RPC bili su određeni sporazumom dvojice patrijarha odnosnih crkava iz 1934. Sporazum je predviđao uspostavljanje organizacionih jedinica RPC u jugoslovenskom delu Banata i SPC u rumunskom delu ove geografske oblasti. Stanovništvo rumunskog jezika koje živi južno od Dunava ovim je sporazumom bilo prepušteno verskoj jurisdikciji SPC. Mnogo godina docnije, 1971, parohije RPC u (tada) jugoslovenskom delu Banata bile su organizovane u vikarijat RPC sa sedištem u Vršcu. Vikarijat je bio podređen Mitropoliji Banata u okviru RPC, a za vikare su bili postavljani protojereji iz jugoslovenskog dela Banata. Na prelazu vekova smo u terenskom istraživanju pronašli da je RPC u (tadašnjem) jugoslovenskom Banatu bila organizovana kroz vikarijat koji se sastojao od 26 parohija i tri protoprezviterijata. Vikari (protojereji iz jugoslovenskog Banata) imali su veoma veliku meru autonomije u okviru Mitropolije Banatske RPC i sa njom povezane raspodele crkvenih i drugih resursa. Promene ovog stanja počele su 1997, sa uspostavljanjem eparhije *Dacia Felix* u okviru RPC. Zvanično sedište ove eparhije bilo je smešteno u Deti, na istoku rumunskog dela Banata, pri čemu je kao administrativni centar nove eparhije bio zadržan Vršac. Ova promena isprva nije proizvodila crkvenopravne posledice. Tek sa imenovanjem vladike Daniila (2001), kao episkopa eparhije *Dacia Felix* u okviru Mitropolije Banatske RPC, dolazi do pokušaja širenja organizacione strukture RPC južno od Dunava. Napetosti između do tada praktično samostalnih sveštenika i, pre svega, protojereja (iz čijih redova su, kako rekosmo, bili postavljani vikari) RPC u jugoslovenskom Banatu i novog episkopa zasluživale bi poseban tekst. Sporovi oko raspodele resursa sociološki su uvek zanimljivi, ali tema ovog napisa nisu uutarcrkveni sporovi u zagraničnim oblastima RPC.[4]

Aktivnosti RPC eparhije *Dacia Felix* na uspostavljanju vlastite organizacije u Srbiji južno od Dunava, o čemu će sada biti reči, dovele su, relativno brzo

4 Pogledati: Zvaničnu web stranicu Mitropolije Banatske RPC, „Storic al vieții religioase din Banat", https://mitropolia-banatului.ro/scurt-istoric-al-vietii-religioase-din-banat/

(2009), do njenog izdvajanja iz Mitropolije Banatske RPC i do njenog neposrednog podređivanja Patrijaršiji RPC u Bukureštu. U međuvremenu je, ubrzo posle stvaranja eparhije *Dacia Feli*x, došlo do otvaranja prvih hramova *Dacia Felix*, u Timočkoj Krajini, na prostoru Eparhije Timočke. *Dacia Felix* osnovala je svoj časopis *"Dealul Vârșețului"*. Ovome je usledilo izvođenje liturgije na rumunskom jeziku na prostoru Braničevske Eparhije[5].

Vladika Daniil imenovao je đakona SPC Bojana Aleksandroviča za vikara RPC u Timočkoj Krajini. Državne vlasti Srbije reagovale su protiv širenja RPC na prostoru južno od Dunava. Pritisak na RPC je obustavljen pošto su rumunske državne vlasti sa svoje strane izvršile pritisak na Republiku Srbiju.

Parlamentarna skupština Saveta Evrope već je aprila 2005. otvorila pitanje verskih prava u školama i crkvama Rumunskog/Vlaškog stanovništva (naziv prisutan u zvaničnim dokumentima Saveta Evrope) između reka Dunava,Timoka i Morave[6].

Pritisci na Srbiju u vezi sa dodeljivanjem verskih prava vlaškoj nacionalnoj manjini doživeli su svoju kulminaciju na dan 1. marta 2012, kada je Rumunija odustala od protivljenja dobijanju statusa kandidata Srbije za članstvo u Evropskoj Uniji tek posle potpisivanja međudržavnog sporazuma dve zemlje o pravima Vlaha u Istočnoj Srbiji. Sporazum nije proizveo značajnije posledice. Kako pišu istraživači ISAAC Fonda, „priznavanje 'odgovarajuće organizacione jedinice RPC u Banatu' najavljeno članom 2 Pravilnika o sadržini i načinu vođenja Registra crkava i verskih zajednica koji je donelo Ministarstvo vera",u kom je episkopija priznata i uvedena u Registar crkava i verskih zajednica 2009. (s poljem delovanja ograničenim na teritoriju Banata), ostalo je na snazi (Novaković et al., 2015: 62). Tesna saradnja Srbije sa Mađarskom, do koje je došlo od kada je vlast u Srbiji 2012. preuzela Srpska napredna stranka, omogućila je Srbiji da ignoriše proteste u vezi sa verskim pravima vlaškog stanovništva u Srbiji južno od Dunava. Država Srbija je onemogućavanje RPC da deluje na prostoru južno od Dunava pravdala argumentima s područja kanonskog prava. Odobreno delovanje RPC i njeno zakonsko prepoznavanje ostali su ograničeni na deo državne teritorije severno od pomenute reke.

Dalje aktivnosti RPC u Istočnoj Srbiji

U godinama koje su usledile RPC je nastavila sa svojim aktivnostima usmerenim na delovanje u Srbiji južno od Dunava. SPC je zbog pojačanih aktivnosti RPC u ovim oblastima (Timočka Krajina, Zvižd, Stig, Braničevo, Homolje i deo Pomoravlja) optuživala potonju da ne poštuje kanonska načela. U svom pridobijanju

5 Pogledati tekst na ruskom "Епархия Дакия Феликс в прямом подчинении Румынского Патриарха". http://hierarchy.religare.ru/h-orthod-dacia.html

6 Pogledati Parliamentary Assembly, 28 April 2005 http://assembly.coe.int//Mainf.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc05/edoc10533.htm

vernika za službu na rumunskom jeziku RPC se postarala da naplaćuje usluge sveštenika jevtinije od jereja SPC, ili da ih čak pruža besplatno. SPC je sa svoje strane zapretila prekidom komunikacije sa RPC. Rumunski ambasadori u Beogradu, Jon Makovej (Macovei) i Danijel Banu, tražili su višekratno da se (etnički vlaškom) stanovništvu Istočne Srbije omogući slobodno ispovedanje vere na maternjem jeziku; SPC je, uz nedvosmislenu podršku državnih vlasti, nastavila da podržava teritorijalni,a ne nacionalni princip organizovanja pravoslavne crkve. Uticajni episkop Irinej Bački izjavio je: „Kada bi bila na nacionalnom, onda bi već ovde u Novom Sadu ili u Beogradu, mogli da imamo 30-50 pravoslavnih crkava, raznih ljudi, raznih nacionalnosti pri istoj crkvi".[7]

Na državno-pravnom planu, ključnu tačku sukoba predstavljao je jezik liturgije odnosnih crkava u Istočnoj Srbiji (rumunski jezik vs. srpskohrvatski jezik, koji se u Srbiji službeno zove srpski jezik). Državne vlasti i organi lokalnih samouprava u Istočnoj Srbiji onemogućili su izgradnju hramova RPC na ovom delu državne teritorije, tako da su liturgije držane po privatnim kućama (Dragović, 2016).

Uporedo sa izgradnjom ili korišćenjem „ilegalnih" hramova RPC („Rumunska pravoslavna crkva u ovom selu je u izgradnji. Radi se o daščari skromnog izgleda i malih dimenzija ali rumunski pop koji je doveden da u njoj radi, iako crkva nije zvanično završena, već radi po selu i to besplatno. Kako živi ovaj Božji čovek, odakle mu novac za osnovne potrebe, verovatno samo Bog zna"), u medijima su se javile tvrdnje da su objekti SPC u Istočnoj Srbiji „kamenovani". Nije nađena nikakva iskustvena potpora za ovakve tvrdnje[8]. Argumentaciju SPC u vezi sa aktivnostima RPC u Istočnoj Srbiji sažeto je izložio protojerej Dimitrije Kalezić: „Rumunska patrijaršija može kanonski da deluje u Banatu na tlu Srbije, kao što i Srpska patrijaršija ima pravo kanonskog delovanja u Rumuniji, ali samo u granicama srpske Temišvarske eparhije. Ali, to ne podrazumeva pravo na dalje širenje bez saglasnosti druge strane. Između Srpske i Rumunske crkve postoji sporazum iz 1934. godine koji su potpisali tadašnji patrijarsi – srpski i rumunski. Tim sporazumom precizno je definisana teritorija na kojoj Rumunska crkva može delovati na tlu srpskog Banata, kao i jurisdikciona teritorija Srpske crkve na teritoriji rumunskog Banata. Rumunska crkva se odavno na to ne osvrće[9]." Ovu argumentaciju prihvataju i državne vlasti Republike Srbije.

RPC je, sa svoje strane, posle potpisivanja srpsko-rumunskog međudržavnog protokola (što je, podsećamo, bio uslov Rumunije za dodeljivanje statusa kandidata za Evropsku Uniju Srbiji 1. marta 2012), pojačala svoje aktivnosti u

7 Pogledati redakcijski tekst RTS: Zbog čega su u sporu srpska i rumunska pravoslavna crkva, https://www.rts.rs/lat/vesti/drustvo/2372828/zbog-cega-su-u-sporu-srpska-i-rumunska-pravoslavna-crkva.html

8 Pogledati: „Neometani tok rumunizacije isočne Srbije", https://www.mc.kcbor.net/neometani-tok-rumunizacije-istocne-srbije

9 https://arhiva.vesti-online.com/Vesti/Srbija/575120/Rumunska-crkva-prekraja-istocnu-Srbiju

Istočnoj Srbiji. Već aprila 2012. je tadašnji episkop *Daciae Felix* služio Svetu Arhijerejsku Liturgiju u hramu RPC u Malajnici, uz sasluženje administrativnog vikara timočkog, paroha borskog, paroha seleuškog, paroha deliblatskog, paroha uzdinskog (trjica potonjih su iz Vojvodine, gde i država Srbija i SPC dopuštaju delovanje RPC) „i časnog đakona Stefana Šarampoja koji je bio rukopoložen u sveštenika i imenovan za paroha negotinskog". Svetoj Arhijerejskoj Liturgiji su prisustvovali predstavnici države Rumunije i njene ambasade u Beogradu[10].

Položaj RPC u Srbiji južno od Dunava predstavljao je jedan od važnih elemenata u narudžbi kojom je OEBS od nas naručio istraživanje položaja rumunske/vlaške nacionalne manjine (zvanični naziv koji koriste međunarodne organizacije poput OEBS i Saveta Evrope, čiji je Republika Srbija dobrovoljni član) 2011[11].

Ometanje dela stanovništva Istočne Srbije da svoje verske potrebe zadovoljava u okviru RPC dovelo je novembra 2013. do diplomatske note kojom je Ministarstvo spoljnih poslova Rumunije tražilo od državnih vlasti Srbije „poštovanje zakonskog okvira kojim su uređena sva prava rumunske manjine, uključujući i prava na bogosluženja. Tražimo konkretne rezultate i sprovođenje Protokola potpisanog u Briselu".[12] Ovoj noti rumunskog MIP pridružili su se u svojim protestima povodom istog pitanja donji dom rumunskog parlamenta i ambasada Rumunije u Beogradu. Prema pisanju medija iz Srbije, „povod za protestnu notu Rumuna, koja je dodala još jedan kamen na već poteško breme odnosa dveju država, poslužilo je osvećenje krsta u selu Podgorac kod Boljevca, koje su služili sveštenici Rumunske pravoslavne crkve. Reč je o seoskom zapisu koji je postavljen 20. oktobra u prisustvu nekoliko desetina vernika. Dunav su, ubrzo zatim, prešli glasovi o incidentima u ovom selu, pa čak i reakciji policije, koja je navodno želela da osujeti ovaj skup" (*Isto*). Prema istovetnim napisima u više medija u Srbiji, „u najmanje desetak sela Timočke Krajine već postoje parohije RPC, a poslednjih meseci ove crkvene jedinice šire se i prema Braničevu i Resavi" (*Isto*).

U ovim godinama (tokom druge dekade našeg veka) državne vlasti Srbije bile su vrlo uzdržane u pogledu svog neposrednog stava prema protestima države Rumunije. Umesto da uđu u sukob, one su u toku te decenije poseban značaj pridavale snaženju međudržavnih odnosa sa Mađarskom. Tesna bilateralna saradnja Beograda sa Budimpeštom dovela je ne samo do uspostavljanja sasvim bliskih političkih, privrednih i kulturnih odnosa između dve zemlje, nego i do široke akcije „stvaranja istorijskog pomirenja Srba i Mađara" kojom je zajednički

10 https://web.archive.org/web/20160305095752/http://www.daciaortodoxa.ro/sr/component/content/article/134-noul-preot-in-valea-timocului.html

11 Na žalost (a možda i na našu sramotu), uslovi ugovora sa OEBS zabranjuju nam korišćenje i, pogotovo, objavljivanje ovih podataka. Ukoliko se pojavi delatno naučno interesovanje za ovu evidenciju,čijoj je analizi prethodilo vrlo obuhvatni i kompleksno terensko istraživanje, zainteresovani mogu da se obrate centrali OSCE u Beču, ili centrali ODIHR u Varšavi.

12 Rumuni ljuti na Srbiju zbog krsta. https://www.b92.net/o/info/vesti/index?yyyy= 2013&mm= 11&dd=01&nav_category=206&nav_id=772631

uspostavljen novi zvanični narativ o ranijim međusobnim sukobima. Pošto etnički Mađari predstavljaju najbrojniju nacionalnu manjinu u Srbiji van područja AP Kosovo i Metohija, ovo „istorijsko pomirenje" bitno je proširilo prostor slobode za delovanjedržavnih vlasti Srbije ne samo prema slovačkoj, rumunskoj i hrvatskoj nacionalnoj manjini u Srbiji, nego i prema zemljama maticama ovih manjina. S obzirom na sedmocifen broj etničkih Mađara u Rumuniji, vlasti Srbije su dobile mogućnost da uz tesnu saradnju sa zvaničnom Budimpeštom stvore vlastima Rumunije mnogo veći manjinski problem u samoj Rumuniji, nego što je pitanje prava RPC u Srbiji južno od Dunava. Stoga je u poslednjih desetak godina do tada vidljivo interesovanje Rumunije za prava RPC primetno oslabilo[13]. Saopštenja vlasti Srbije o sastanku predsednika Vlade AP Vojvodine sa „novim episkopom Rumunske pravoslavne crkve za Vojvodinu (*sic*) Jeronimom" prošla su bez zvaničnih protesta sa rumunske strane. RPC je nevoljno na ravni službenog ponašanja prihvatila promenjen odnos snaga. Novi episkop Eparhije *Dacia Felix*, Jeronim, izrazio je „duboko poštovanje prema državi Srbiji", stidljivo se pozivajući na poželjni reciprocitet srpske manjine u Rumuniji i rumunske manjine u Srbiji[14].

S obzirom na naša ukazivanja na znatno aktivniji stav RPC prema vernicima rumunske nacionalnosti u Moldaviji i u Ukrajini, o čemu je bilo govora ranije, ostaje pitanje u kojoj meri je sadašnja „defanziva" države Rumunije i RPC prema pravima RPC u Srbiji južno od Dunava posledica „*cordial entente*" Srbije sa Mađarskom, a koliko ona zavisi od aspiracija RPC, koju, cezaropapistčki, podržavaju organi rumunske državne vlasti, prema istočnim susedima Rumunije. Nismo u mogućnosti da ostvarimo uvid ni u rumunska državna dokumenta, niti u evidenciju koju poseduje RPC, o ovim pitanjima.

Državni i društveni kontekst u Istočnoj Srbiji

I Srbiju i Rumuniju zanima pre svega verujući narod u Istočnoj Srbiji; u ovim zemljama je pitanje verskih manjina tesno povezano sa pitanjem nacionalnih manjina. Pomenuli smo slučaj Čangoa u delu Moldavije koji pripada Rumuniji; pokušaj njihove rumunizacije velikim se delom odvija preko nastojanja RPC, ako je verovati izvorima koji su nam dostupni i koji se ograničavaju na privatnu komunikaciju. Mnogo je složenije pitanje verskog i nacionalnog (u smislu: etničkog) identiteta Mađara koji žive na prostoru nekadašnjeg mađarskog Erdelja, odnosno rumunske Transilvanije. Oni su, grubo govoreći, u devet desetina slučajeva rimokatolici, uz prisustvo brojne kalvinističke unutaretničke manjine. Prema poslednjem popisu stanovništva u Rumuniji, njihov broj jedva da prelazi jedan milion ljudi. S druge strane, vrlo je rašireno uverenje da je broj etničkih

13 Mirović sa episkopima Srpske i Rumunske pravoslavne crkve. https://rtv.rs/sr_lat/vojvodina/banat/mirovic-sa-episkopima-srpske-i-rumunske-pravoslavne-crkve_1439100.html

14 https://orthodoxtimes.com/bishop-of-dacia-felix-congratulated-serbians-on-statehood-day/

Mađara u Rumuniji, uključujući njihove subetničke grupe Sekelje (neka vrsta pandana Krajišnicima na jugoslovenskom prostoru) i Čangoe mnogo veći. Verska pripadnost u njihovom slučaju jeste (i) znak nacionalne posebnosti, a etničkoj asimilaciji i napuštanju maternjeg jezika često prethodi promena veroispovesti.

U Srbiji je, kada je u pitanju stanovništvo njenog istočnog dela, slučaj sličan prethodno pomenutom. Na dva uzastopna popisa stanovništva broj popisanih Vlaha pao je sa 102000 na 1500. Posve je jasno da je ovo skoro stostruko smanjenje na uzastopnim posleratnim popisima stanovništva bilo izazvano etničkom mimikrijom, odnosno delovanjem političkih i policijskih činilaca. Pri tom treba imati u vidu zakonsku i stvarnu razliku između položaja Rumuna u Vojvodini i pozicije Vlaha u Istočnoj Srbiji. Dok su Rumuni na prostoru Vojvodine priznati kao nacionalna manjina još 1934. godine, Vlasi su status nacionalne manjine dobili tek 2003. Godinu dana ranije se tadašnja Savezna Republika Jugoslavija u bilateralnom sporazumu sa Rumunijom saglasila da prizna rumunski identitet pripadnicima vlaške zajednice u Istočnoj Srbiji. Ovo priznanje nikada nije bilo primenjeno u stvarnosti, pa je grupa poslanika Parlamentarne skupštine Saveta Evrope protestovala povodom položaja ove manjine[15]. Sporazum nije postignut. U aprilu 2005. godine, mnogi poslanici Saveta Evrope protestovali su zbog položaja ove populacije u srpskom društvu.[16]

Avgusta 2007. vlaška manjina je ponovo (posle priznanja njenog manjinskog statusa 2003) priznata kao nacionalna manjina, ovoga puta kao manjina sa rumunskim maternjim jezikom. Ubrzo su vlasti napustile priznanje rumunskog kao maternjeg jezika Vlaha, dok su njihova druga manjinska prava ostala neosporena. Ovo priznanje je, već je pomenuto, bilo postignuto sporazumo predsednika Rumunije Ilijeskua (Iliescu) i predsednika Savezne Republike Jugoslavije, Koštunice, 2003. godine.[17]

Znatno defanzivnije ponašanje RPC u Istočnoj Srbiji poslednjih godina nije bilo praćeno njenim posvemašnjim napuštanjem ove geografske oblasti. Zaista,

15 *"Deeply concerned over the cultural situation of the so-called "Vlach" Romanians dwelling in 154 ethnic Romanian localities 48 localities of mixed ethnic make-up between the Danube, Timok and Morava Rivers who since 1833 have been unable to enjoy ethnic rights in schools and churches."* https://archive.ph/20121212214149/http://assembly.coe.int//Mainf.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc05/edoc10533.htm# TopOfPage

16 Cf. Romania Libera 16. avgusta 2007: *Romanii din Valea Timocului, cunoscuti drept vlahi, au obtinut recunoasterea statutului de minoritate nationala. Decizia guvernului de la Belgrad inseamna, printre altele, ca limba romana ar putea fi predata in premiera in scolile din Serbia unde romanii timoceni sunt majoritari, transmite BBC, preluat de Rompres.* https://web.archive.org/web/20080117220553/https://romanialibera.ro/a103742/romanii-din-valea-timocului-recunoscuti-drept-minoritate-nationala.html

17 Curierul Naţional, 25 ianuarie 2003: *Chiar si acordul dintre presedintii Ion Iliescu si Voislav Kostunita, semnat la sfarsitul anului trecut, nu este respectat, in ceea ce priveste minoritatile, deoarece locuitorii din Valea Timocului, numiti vlahi, nu sunt recunoscuti ca minoritari, ci doar „grup etnic". https://web.archive.org/web/20120405135858/http://www.curierulnational.ro/Specializat/2003-01-25/Sa+nu-i+uitam,+pe+cei...+uitati*

RPC je sporadično nastojala da pojača svoje aktivnosti u Istočnoj Srbiji, sve do najnovijeg vremena. U vreme pandemije episkop Daniil posetio je sa većim brojem sveštenika bobovsku parohiju moravsko homoljskog protoprezviterata Timočkog Vikarijata RPC[18].

Tokom vremena je položaj RPC u Istočnoj Srbiji postao predmet ozbiljnih istraživanja. Istraživači ISAC Fonda su kroz razgovore sa predstavnicima RPC i SPC saznali da je „dijalog između dve crkve povodom ovog pitanja navodno počeo 2005. u Novom Sadu, da bi bio nastavljen 2006. u Bukureštu, kada je, prema rečima sagovornika istraživačkog tima ISAC fonda, postignuta neka vrsta dogovora: da RPC neće slati sveštenike u istočnuSrbiju, a da će SPC rukopoložiti sveštenike koji bi držali službu na rumunskom jeziku. Istom prilikom postignut je i dogovor o formalnom priznavanju delovanja dveju crkava" (Novaković et al., 2015: 62). Istraživači ovog fonda primetili su da, „pored incidenata, prema pisanju štampe i podacima dobijenim od sagovornika ISAC fonda, sukob podstiče i to što sveštenici RPC, po svoj prilici, naplaćuju službu nekoliko puta manje od sveštenika SPC" (*Isto*: 63).

Sociolog Miroslav Ružica sa svoje je strane ukazao na značaj uplitanja Grčke u situaciju u Istočnoj Srbiji. Naime, Grčka je sklona da vlašku nacionalnu manjinu širom Balkana vidi kao deo aromunskog etniciteta. Ova država Aromune vidi kao subetnicitet u okviru grčke nacije, pa je duže vremena nastojala da umesto rumunske nametne svoju patronažu nad Vlasima u Istočnoj Srbiji. Ružica je ocenio da „'rumunsko–grčka polarizacija' postaje veoma kontraproduktivna" (Ružica, 2012: 1024). Prema njegovim rečima, „spoljni pritisci i uticaji ostali su veoma snažni, pa skoro u potpunosti dominiraju vlaškom agendom" (*Isto*). Stav Ružice najsažetije se može predstaviti kroz sledeće navode: „Vlasima se nude opcije da budu Rumuni ili Grci"; „Vlasi u Istočnoj Srbiji sebe zovu Rumani"; „Jezik Vlaha istočne Srbije – ili, preciznije, njegova dva narečja – srodna su, a jedan sasvim blizak jednom od rumunskih dijalekata. To je, međutim, bio jezik bez pisma"; „Vlasi su starosedeoci, neguju osobenu kulturu u kojoj su njihov narodni jezik i religiozna praksa osobeni" (*Ibid*, 1025, 1028, 1029; 1031).

Etnolog Biljana Sikimić smestila je svoje istraživanje potpitanja kojem je posvećen ovaj odeljak u širi geografski kontekst. Ona poseban značaj pridaje novijim istraživanjima bugarskih etnologa, koja su „usmerena na osvetljavanje slike o bugarskim, 'vidinskim' Vlasima, koji – analogno južnoslovenskom – čine svojevrsni vlaški balkanski kontinuum sa Vlasima severoistočne Srbije" (Sikimić, 2002: 187). Biljana Sikimić prihvata koncepciju Bojana Dimitrijevića, „koji govori o kontekstualnom dvostrukom identitetu Vlaha – rumunski identitet je izražen u okviru lokalne, rumunske/vlaške zajednice, a van te zajednice Vlasi/Rumuni imaju srpski identitet" (Sikimić, 2002: 188). Sikimić podseća i na „terenska

18 https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid03798VueeJ5tdJCFVRWGLZQed7bKGFocapPHzbHL6c4DgqzbY3Yr5LmAnL1Skz2ouel&id=149731672291622

istraživanja mlađih požarevackih etnologa i istoričara iz 1994. (koja) bacaju drugačije svetlo na stereotip 'posrbljivanja' i pokazuju ubrzani proces asimilacije Vlaha iz donje Mlave: [Proces asimilacije je brže tekao u selima sa mešovitim stanovništvom na taj način sto su se Vlasi posrbili. Svoj etnički identitet Vlasi su sačuvali u selima u kojima su samo oni nastanjeni]" (Sikimić, 2002: 189; cf. Đokić, Karanović, 1994: 161-162).

Etničko „vlaško pitanje" veoma je tesno povezano sa statusom RPC u Srbiji južno od Dunava. Tokom druge dekade našeg veka u državne škole u većem broju naselja u Istočnoj Srbiji uveden je predmet Vlaški jezik sa elementima nacionalne kulture. Objavljen je i rečnik vlaškog jezika. Naime, kako piše Snežana Ilić, „nakon konstituisanja Nacionalnog saveta Vlaha i usvajanja novog statuta, u novembru 2010. godine bila je poništena odluka prethodnog saziva nacionalnog saveta o rumunskom jeziku kao maternjem jeziku Vlaha. Potom je kao maternji jezik Vlaha proglašen nestandardizovani vlaški jezik, dok se Savet opredelio za korišćenje srpskog kao zvaničnog jezika do određenja koje će pismo vlaškog jezika biti u upotrebi nakon kodifikacije i standardizacije vlaškog jezika. Savet je potom usvojio Deklaraciju Nacionalnog saveta Vlaha, kojom se založio za autohtonost i samosvojnost vlaške zajednice u Srbiji i odbio dalje pokušaje 'rumunizacije' vlaške nacionalne manjine" (Ilić, 2015: 120).

Praktično gledano, ovo su delikatna pitanja. Ona ne dosežu političku ozbiljnost pitanja vezanih za uspostavljanje (1952) i ukidanje (1968) Mađarskog autonomnog regiona u Rumuniji, ali proizvode posledice ne samo na planu slobode izbora verske zajednice u okviru koje će se ispovedati vera. Pitanje veroispovesti vezano je za jezik liturgije, a ovo pitanje je i pored obećanja SPC da će uvesti Službu Božiju na vlaškom jeziku, povezano, s jedne strane, sa problemom crkvene organizacije i jurisdikcije (Timočka i Braničevska eparhija SPC versus *Dacia Felix* u okviru RPC), a sa druge sa pitanjima ne samo prava na upotrebu maternjeg jezika, nego i samog nacionalnog (u smislu etničkog) identiteta velikog broja stanovnica i stanovnika Istočne Srbije. Ovo je istovremeno važno svakodnevno, unutrašnje političko i diplomatsko pitanje (podsetimo se šta je Miroslav Ružica pisao o rumunskim i grčkim pokušajima da se umešaju u samo naizgled akademski spor o karakteru i poreklu maternjeg jezika značajnog dela stanovništva Istočne Srbije). Zvanični državni podaci govore sami za sebe: na popisu stanovništva je 1948. zabeleženo, samo u Istočnoj Srbiji, 93.440 Vlaha, a na popisu 1953. 27.877 Vlaha. Prema rezultatima popisa posmatranim po maternjem jeziku 1953. bilo je 198.861 govornika vlašog jezika, od kojih su se njih 169.670 izjasnili kao Srbi. Etnička mimikrija ovde podseća na „najbolje" istočno-evropske primere. Pri tom većinske pravoslavne crkve, SPC koliko i RPC, gotovo da deluju kao organi uprave svojih, istovremeno prijateljskih i sučeljenih, odnosnih država.

Umesto zaključka

Prikazana međucrkvena situacija (spor RPC sa SPC) delovala bi neveselo ako bi se posmatrala nezavisno od svoje situiranosti u istočno-evropski državni i crkveni kontekst. Ako se kontekstualizuje, ona ni onda ne predstavlja opšte mesto, ali izražava jednu cezaropapističku konstantu (relativnu, jer je u istoriji društva sve samo relativno trajno) u većinski pravoslavnim zemljama ovog dela Kontinenta. Aktivnosti RPC usmerene prema Moldaviji i Ukrajini, grčko (uključujući tu i Vaseljensku Patrijaršiju) uplitanje u međucrkvene odnose od Ukrajine do Istočne Srbije, pokušaji asimilacije Čangoa i pritisci na mađarske rimokatolike i protestante u Erdelju (Transilvaniji), predstavljaju sasvim savremene primere pojava dugog trajanja, bitno cezaropapistčki određenih.

Ako je to međunarodni politički i crkveno-politički kontekst, šta predstavlja društvenu specifičnost područja Istočne Srbije, na kojem se odvija (reč nije prejaka) sukob RPC i SPC i odnosnih država koje bitno određuju njihovo delovanje? Međuetničkih sukoba nema. Vlasi i Srbi žive u miru, a živeli su tako i ranije. Njihov zajednički društveni i geografski prostor poslednjih decenija doživljava velike promene. Demografsko opadanje je tako notorno da ga ne treba dokazivati. Radna emigracija u zemlje Zapadne Evrope veoma je izražena. Industrijski centri Istočne Srbije, nekada žarišta modernizacije i kosmopolitizacije, danas su ogromnim delom pod kontrolom kineskih kapitalista. Istočna Srbija pokušava da se prilagodi ovim promenama. Njeno stanovništvo većinom ima prešnije probleme od odnosa dve pravoslavne crkvene organizacije koje se na ovom području nadmeću za različite materijalne i simboličke resurse. Globalno društvo, čiji najvažniji okvir predstavlja socijalna organizacija koja se zove Republika Srbija, ima probleme znatno teže od organizacije verskog života. Iscrpljena Istočna Srbija, izložena procesima depopulacije, strane eksploatacije i ogromnog zagađivanja životne sredine, dočekuje neposrednu budućnost veoma zamorena od stvarne sadašnjosti. U takvim uslovima srpski, rumunski i grčki državni i crkveni mešetari vode svoje bitke.

Literatura

Ethimiou, Eli (2024). Controversial decision by Romanian Patriarchate on Ukraine, https://orthodoxtimes.com/controversial-decision-by-romanian-patriarchate-on-ukraine/

Đokić, Nebojša i Dragan Jacanović (1994). Topografska građa Požarevačkog Pomoravlja, *Viminacium* 8-9, 161-229.

Ilić, Snežana (2015). Politička kultura nacionalnih manjina u kontekstu izbora za manjinske nacionalne savete, u: Radosavljević, Keveždi i Vukašinović, *Zbornik radova Nacionalni saveti nacionalnih manjina i kultura* 2, Novi Sad, Zavod za kulturu Vojvodine – Pokrajinki ombudsman AP Vojvodine, 2015. 67-89.

Novaković, Igor (2015). *Srpsko-rumunski odnosi i status vlaške nacionalne manjine*, Beograd, Isac Fond.

Ružica, Miroslav (2012). Balkanski Vlasi/ Aromani/ Cincari - teze za nešto drugačije čitanje balkanske i srpske istorije i kulture - (nedostaju podaci o urednicima) *Sociološki pregled*, XLVI, 3-4, *Posebno izdanje,* 1018-1045.

Sikimić, Biljana (2002). Etnički stereotipi o Vlasima u Srbiji, u: Mitrović, Đorđević i Todorović (ur) *Kulturni i etnički identitet u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, JUNIR 9, 187–203.

Ilić, Snežana (2015). Politička kultura nacionalnih manjina u kontekstu izbora za manjinske nacionalne savete, u: Radosavljević, Keveždi i Vukašinović, *Zbornik radova Nacionalni saveti nacionalnih manjina i kultura* 2, Novi Sad, Zavod za kulturu Vojvodine – Pokrajinski ombudsman AP Vojvodine, 2015. 67-89.

Ilić, Vladimir (2009). Državno i crkveno, Zrenjanin, Centar za razvoj civilnog društva.

Internet izvori

Storic al vieții religioase din Banat, https://mitropolia-banatului.ro/scurt-istoric-al-vietii-religioase-din-banat/

Епархия Дакия Феликс в прямом подчинении Румынского Патриарха. http://hierarchy.religare.ru/h-orthod-dacia.html

Parliamentary Assembly, 28 April 2005, http://assembly.coe.int//Mainf.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc05/edoc10533.htm

Zbog čega su u sporu srpska i rumunska pravoslavna crkva, https://www.rts.rs/lat/vesti/drustvo/2372828/zbog-cega-su-u-sporu-srpska-i-rumunska-pravoslavna-crkva.html

Neometani tok rumunizacije isočne Srbije, https://www.mc.kcbor.net/neometani-tok-rumunizacije-istocne-srbije

https://arhiva.vesti-online.com/Vesti/Srbija/575120/Rumunska-crkva-prekraja-istocnu-Srbiju

https://web.archive.org/web/20160305095752/http://www.daciaortodoxa.ro/sr/component/content/article/134-noul-preot-in-valea-timocului.html

Rumuni ljuti na Srbiju zbog krsta. https://www.b92.net/o/info/vesti/index?yyyy=2013&mm=11&dd=01&nav_category=206&nav_id=772631

Mirović sa episkopima Srpske i Rumunske pravoslavne crkve. https://rtv.rs/sr_lat/vojvodina/banat/mirovic-sa-episkopima-srpske-i-rumunske-pravoslavne-crkve_1439100.html

https://orthodoxtimes.com/bishop-of-dacia-felix-congratulated-serbians-on-statehood-day/

https://archive.ph/20121212214149/http://assembly.coe.int//Mainf.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc05/edoc10533.htm#TopOfPage

Romania Libera 16. avgusta 2007, https://web.archive.org/web/20080117220553/https://romanialibera.ro/a103742/romanii-din-valea-timocului-recunoscuti-drept-minoritate-nationala.html

Curierul Național, 25 ianuarie 2003, https://web.archive.org/web/20120405135858/http://www.curierulnational.ro/Specializat/2003-01-25/Sa+nu-i+uitam,+pe+cei...+uitati

https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid03798VueeJ5tdJCFVRWGLZQed-7bKGFocapPHzbHL6c4DgqzbY3Yr5LmAnL1Skz2ouel&id=149731672291622